

تبیین جامعه شناختی مدل اسلامی توسعه اقتصادی در صدر اسلام

محمد طاهر آچاک^۱، ربابه پورجلی^۲، صمد عابدینی^۳

^۱ دانشجوی دکتری جامعه شناسی اقتصادی و توسعه، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

^۲ استادیار، گروه جامعه شناسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

^۳ استادیار، گروه جامعه شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

چکیده

اقتصاد و تحول در این حوزه از ضروریات زندگی بشر در طول تاریخ بوده و تامین مایحتاج و ایجاد رفاه به عنوان دغدغه اصلی مطرح و هر یک از ادیان و مکاتب در قلمرو خود همواره وعده برآورده کردن بهتر و بیشتر نیازمندیهای بشر را داده‌اند. در این میان اسلام به عنوان دینی آسمانی برنامه خود در این حوزه را در قالب مدل اقتصادی، چهارده قرن پیش ارائه نمود که هدف این پژوهش مطالعه و تبیین مدل اسلامی توسعه اقتصادی در صدر اسلام است که چه تغییراتی بوجود آورده بود که در راستای نظریه‌های ماکس ویر پیرامون نقش و کارکرد دین در توسعه اقتصادی و دیدگاه متفکران مسلمان در مورد کارکرد و تاثیر برنامه اسلام در تغییر و توسعه زندگی بشر با بهره‌گیری از روش تحقیق تحلیل محتوا و تحلیل اسنادی-تاریخی انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش آیات قرآن و احادیث نبوی و وقایع و رویدادهای صدر اسلام می‌باشد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ۱۰ درصد آیات و ۱۵ درصد احادیث، مرتبط با مفهوم توسعه اقتصادی با محوریت مولفه‌های تغییر در نگرش نسبت به کسب و کار و معاملات و اهمیت زکات و صدقات و موضوع ارث و مسئولیت‌های مالی هریک از افراد جامعه است.

واژه‌های کلیدی: توسعه، توسعه اقتصادی، اسلام، مدل اسلامی توسعه، صدر اسلام.

مقدمه

اقتصاد و موضوع معیشت از ضروریات زندگی انسان و در واقع ستون فقرات جامعه بوده و انسان هر برنامه‌ای را که تدوین می‌کند و هر تلاشی را که انجام می‌دهد در راستای رفاه بیشتر و دسترسی به امکانات جهت برآورده کردن زندگی راحت‌تر است به همین دلیل زندگی انسان همواره با زحمت و کار و فعالیت توأم بوده و هر راهی که عاملی باشد تا مشقات و امورات زندگی را آسان و راحت نماید جهت دستیابی به آن گام بر می‌دارد که گام برداشتن در راستای رفاه بیشتر برای زندگی بهتر را توسعه می‌نامند. توسعه فرایندی است که طی آن باورهای فرهنگی، نهادهای اجتماعی، نهادهای اقتصادی و نهادهای سیاسی به صورت بنیادی متحول می‌شوند تا متناسب با ظرفیت‌های شناخته شده جدید شوند و طی این فرایند، سطح رفاه جامعه ارتقاء می‌یابد. توسعه دارای ابعاد مختلفی از جمله توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... می‌باشد (رشیدی، ۱۳۹۵: ۲۸).

توسعه اقتصادی که جنبه کمی و کیفی دارد به معنای رشد به اضافه تغییر، که آن را شامل مجموع تدابیری می‌دانند که میان نیازهای نامحدود انسانی و وسایل لازم محدود، هماهنگی برقرار می‌سازد و در تعریف دیگر، اقتصاد را کوشش برای کسب حداکثر نتیجه با وسایل معین و یا رسیدن به نتیجه معین با حداقل وسایل ممکن دانسته‌اند که عبارت است از رشد مداوم اقتصادی یک جامعه و بهبود وضعیت رفاهی افراد که ناشی از دگرگونی و تحول در بنیان‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه است به باور اغلب اندیشمندان، الگوی اساسی در توسعه اقتصادی شامل توسعه صنعت، کشاورزی و تغییر در نیروی کار است (لهسایی زاده، ۱۳۸۱: ۷۷).

هر یک از ادیان و مکاتب فکری تعریف و مدل خاصی از توسعه را عرضه و انسانها را به سوی آن فراخوانده‌اند که در حوزه اقتصادی مدل‌های مختلفی از گذشته تا به حال ظهور پیدا کرده و هر کدام ویژگی و مبانی و اصول خود را داشته‌اند و بر حسب زمان و موقعیت مکانی در میدان عمل، خودنمایی کرده و پروژه و برنامه خود را عرضه کرده‌اند که محتوای آن پروژه‌ها برای تغییر و توسعه در حوزه اقتصاد برگرفته و در چهارچوب فرهنگ و عقیده و باور هر یک از آن آئین و مکاتب فکری می‌باشد پس ضروری است برای پی بردن به توسعه و تغییر در هر جامعه‌ای ضمن توجه به همه حوزه‌ها، ابتدا به مطالعه و بررسی دین و اعتقادات آن جامعه پرداخت تا در متن عقیده و باور آن، بستر و زمینه تغییرات و پیشرفت یا موانع احتمالی که حرکت به سوی تغییر در جهت توسعه را سد می‌کند مشخص شود. در این تحقیق با توجه به بافت فرهنگی و اعتقادی بخشی از مردم جهان که مسلمان می‌باشند و اینکه اسلام به عنوان یک دین آسمانی عموم انسانها را مخاطب برنامه و مبانی خود قرار داده، سعی بر آن است که محقق به تبیین جامعه‌شناختی مدل اسلامی در حوزه اقتصاد بپردازد و در پی پاسخ به این سوال اصلی باشد که مدل اسلامی توسعه اقتصادی چگونه است و چه ویژگی‌هایی دارد؟

چهارچوب نظری

بر حسب عنوان موضوع که مربوط به توسعه اقتصادی بر مبنای مدل اسلامی توسعه است در راستای نقش و کارکرد دین، دیدگاه‌های مختلفی مطرح است که برخی مخالف آن البته بر اساس آن فهم و معرفتی که از دین دارند و آن دینی که بدان دسترسی داشته، نقش آن را در امورات زندگی منفی و در تحولات توسعه نه تنها انکار، بلکه مانع توسعه دانسته‌اند مثل کارل مارکس. نگاه برخی دیگر به دین و نقش آن مثبت و برحسب میزان تاثیرگذاری، اثر آن را می‌سنجند که در مکتب کنش و دیدگاه‌های پارسونز نمود پیدا کرده و دورکیم آن را نهاد تصور می‌کند. برخی دیگر دین را از چند جهت مثبت و از جهاتی منفی می‌دانند مانند ماکس وبر. ماکس وبر^۱ محیطی فرهنگی در جوامع اروپایی یافت که به ظهور سرمایه‌داری مدرن کمک کرد این فرهنگ برای انضباط، سخت‌کوشی، صرفه‌جویی، به تعویق انداختن کام‌جویی، گردآوری ثروت بدون مصرف تجملی و مباحثات توفیق اقتصادی اهمیت

^۱ Max Weber

قابل بود که این همان مذهب پروتستان از دین مسیحیت بود. پروتستان‌تیسیم نقش کلیدی در خواستگاه‌های فرهنگی سرمایه‌داری ایفا کرد (سیدمن، ۱۳۹۳: ۷۴). نظریه وبر درباره آیین پروتستان و سرمایه‌داری یکی از نظریه‌های مهم کلاسیک در علوم اجتماعی است که رابرت بلا نیز به تحلیل دین ژاپنی و سرمایه‌داری پرداخت او در سال ۱۹۵۱ رساله دکترای خود را با عنوان «رساله‌ای درباره‌ی اخلاق اقتصادی ژاپن» شروع کرد و به روش تاریخی-تطبیقی به مطالعه پیشینه مذهب ژاپنی پرداخت که زمینه رشد سرمایه‌داری را در ژاپن فراهم ساخت. از دیدگاه وبر دین جهت‌دهنده به جامعه و یاور اقتصاد و بر نقش تعیین‌کننده اندیشه اجتماعی و به‌ویژه جهان‌بینی دینی بر حیات اقتصادی جامعه تاکید دارد که جامعه پیوند درهم پیچیده و گسترده‌ای از تأثیرات متقابل میان شالوده‌های مادی و اشکال سازمان‌بندی اجتماعی و سیاسی و درونه‌ی معنوی نهضت‌های دینی و ایدئولوژیک است (وبر، ۱۳۹۴: ۸).

کارل مارکس^۱ در تحلیل خود از تاریخ اقتصادی، دیدگاه جبر اقتصادی را مطرح کرد. از نظر وی، عوامل اقتصادی ماهیت جنبه‌های دیگر جامعه را تعیین می‌کنند. تحلیل مارکس نشان داد که کارکرد کلیساها این بود که وضعیت موجود سرمایه‌داری را توجیه و از آن حمایت کنند. از دیدگاه او مذهب ابزار قدرتمندان برای حفظ سلطه بر ضعیفان و آه حسرت ستم‌دیده‌گان است. ژان کالون^۲ دین‌شناس فرانسوی که در اصلاح دین مسیحیت نقش به‌سزایی ایفا کرد در اندیشه قضا و قدر از نظر او، خداوند به هر انسانی پیشه‌ای دنیوی می‌بخشد یعنی شغل یا حرفه‌ای بر عهده‌اش می‌گذارد موفقیت فرد در شغل نشانه رحمت خدا و شکست او لعنت خداوند به حساب می‌آید. این دیدگاه موجب شد که پیروان او برای رستگاری خود به جهد در شغل، پس‌انداز پول و تلاش برای موفقیت اقتصادی روآورند. در تحلیل وبر، آیین کالون انگیزه نیرومند و مهمی برای توسعه سرمایه‌داری ایجاد کرد و در سه بررسی دیگر به تحلیل دقیق دین یهود و مذاهب چین و هند پرداخت (ارل بی، ۱۳۹۲: ۷۶۶).

در بازخوانی تاریخ هزار و چهارصد ساله مسلمانان، در هر دوره‌ای متفکران و اندیشمندانی سر برآورده و باعث احیای اندیشه، و روح تازه‌ای در کالبد فکری و اعتقادی و زندگی مادی و معنوی جوامع مسلمان دمیده‌اند. که در حوزه اقتصاد، اقتصاددانان و متفکرین مسلمان بر اساس آموزه‌های اسلامی به منظور حل مشکلات اقتصادی جامعه زمان خود طرح ارائه داده‌اند. از نظر ابن خلدون اقتصاد به معنای تمایل به کسب غذا و دیگر نیازها و تلاش در جهت به دست آوردن آنهاست علمی که برای مدیریت امور با احکام منطقی و اخلاقیات سر و کار دارد. محسن. س. خان اقتصاددان می‌گوید لغت اقتصاد اسلامی توصیف‌کننده نظام کاملی است که الگوی خاصی از رفتار اجتماعی و اقتصادی را برای همه افراد تجویز می‌کند اقتصاد اسلامی با گستره وسیعی از مسائل نظیر حقوق مالکیت، نظام انگیزشی، تخصیص منابع، انواع آزادی‌های اقتصادی، نظام تصمیم‌گیری اقتصادی و نقش مناسب دولت سروکار دارد هدف اصلی این نظام، عدالت اجتماعی و الگوهای خاص درآمدی و توزیع ثروت است و متعاقباً سیاست‌های اقتصادی که باید مطرح گردند تا این اهداف حاصل شود. اقتصاد اسلامی یک علم اجتماعی است که به بررسی مسائل اقتصادی مردم در سایه ارزش‌های اسلام می‌پردازد (ایوب، ۲۰۲۲).

برخی نظریه‌پردازان اسلامی مانند ابوالاعلاء مودودی، علی شریعتی و سید قطب، مفاهیمی مانند توسعه را جهانی معرفی کرده‌اند که منحصر به غرب نیست همچنین آنان با تاکید بر توسعه معنوی در کنار پیشرفت مادی، مفاهیمی همچون اقتصاد اسلامی، توسعه اسلامی، دولت اسلامی را در برابر نمونه‌های غربی به کار برده‌اند. سید جمال الدین السدآبادی تلاش کرد بین نوگرایی و سنت‌های مذهبی پیوند ایجاد کند و معتقد بود مسلمانان باید درک کنند که اسلام دین عقل و علم و پویایی است (میر جلیلی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۴). جهان‌بینی اقتصاد اسلامی به طور بنیادین با جهان‌بینی اقتصاد متعارف متفاوت می‌باشد جهان‌بینی متعارف سکولاریستی، اومانیستی و داروینیستی اما جهان‌بینی اسلامی الهی و آخرت محور و متعالی است. عبدالرحمان یسری می‌گوید اقتصاد اسلامی علمی است که بهترین روش استفاده از همه منابع اقتصادی عطا شده از سوی خداوند با هدف دستیابی به حداکثر

^۱ Karl Marx

^۲ -Jean Callon

کالا و خدمات حلال ممکن که برای اجتماع امروز و آینده لازم است و توزیع عادلانه این تولیدات در چارچوب شریعت را مورد مطالعه قرار می‌دهد (عیوضلو و حسینی، ۱۳۹۰: ۳۶).

سید قطب اسلام را یک ایدئولوژی کامل و یک نظام مستقل از ایدئولوژی‌های غربی و شرقی معرفی نمود. از نظر او اسلام دینی در کنار سایر ادیان نیست بلکه کامل‌ترین آنهاست که در تمامی زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، حقوقی، بین‌المللی و ... هم به جنبه‌های مادی زندگی توجه دارد و هم به جنبه‌های معنوی، اسلام به آزادی اعتقاد دارد اما نه به شکل غربی آن، به برابری اعتقاد دارد اما نه به شکل سوسیالیستی آن، به وجود انسانی اعتقاد دارد اما نه به شکل آگزیستانسیالیستی آن، مالکیت را به رسمیت می‌شناسد اما نه به شکل کاپیتالیستی آن، به دولت ارجح می‌نهد اما نه به شکل ناسیونالیستی آن، به قانون‌گذاری جمعی اعتقاد دارد اما نه به شکل پارلمانتاریستی آن، برای تمام این جنبه‌ها، خود راه حل خاص خود را دارد (مرادی، ۱۳۹۳: ۱۱۶).

پیشینه تحقیق

نظریه‌پور (۱۳۸۹) در پژوهشی به عنوان گستره اثرگذاری فرهنگ اسلامی بر توسعه اقتصادی بیان می‌کند که عوامل گسترده‌ای در سطوح گوناگون بر تحقق توسعه اقتصادی نقش‌آفرینی می‌کنند که فرهنگ و عامل‌های فرهنگی بیشترین نقش را ایفا می‌کنند به فرهنگ اسلامی می‌پردازد که یک فرهنگ آرمانی است اما نیاز به تحول و تحرک در فهم فرهنگی دارد که بتوان فرهنگ اصیل و آرمانی را به یک فرهنگ واقعی و پویا تبدیل کرد زیرا خمیرمایه توسعه، فرهنگ است که زمینه رشد توسعه اقتصادی و اجتماعی را فراهم می‌سازد.

سالارزهی و هاشمی (۱۳۸۷) در مقاله نقش ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی در ترویج کارآفرینی و ایجاد توسعه به دنبال اثبات این موضوع هستند که آیا ارزش‌ها و فرهنگ اسلام با کارآفرینی سازگار است یا مانعی در رشد و توسعه آن است. که نتایج تحقیق بیانگر نقش فرهنگ اسلامی در ترویج انگیزه کار و فعالیت اقتصادی است.

غفاری و کریمی (۱۳۸۷) در مقاله هویت دینی و آموزه‌های اخلاقی اسلام و تاثیر آن بر رفتارهای اقتصادی در فرایند توسعه کوشیده‌اند به طور اجمال نقش فرهنگ اسلامی را در مبارزه با توسعه نیافتگی و تشویق به فراهم سازی عنصرهای الهام بخش توسعه و پیشرفت همه جانبه و پایدار بررسی کنند.

تقی پورفر و احمدی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام» ضمن تاکید بر توجه به رویکرد توسعه انسانی و دست‌یابی به شاخص‌ها، با استفاده از روش تبیینی-تفسیری بر مبنای اصول و اهداف توسعه در اسلام، با طراحی نظام اقتصادی مورد قبول اسلام، شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی از دیدگاه اسلام را پیشنهاد می‌کند که شامل کفایت و اطمینان در تامین نیازهای اساسی، رفاه پایدار، مشارکت فعال اقتصادی، معیشت حلال، عدالت و انصاف، عمران و اصلاح و انفاق است.

موسایی (۱۳۸۰) در مقاله‌ای تحت عنوان اسلام و فرهنگ توسعه اقتصادی ضمن تعریف فرهنگ، توسعه و اسلام به بررسی رابطه بین فرهنگ و توسعه اقتصادی پرداخته و در صدد اثبات این موضوع است که آیا فرهنگ اسلام با توسعه در تعارض است یا خیر؟ که نتیجه می‌گیرد که اسلام خود دارای نظام اقتصادی و فرهنگ اسلامی عاملی محرک برای توسعه اقتصادی است.

صدر (۱۳۷۴) در تحقیقی با عنوان اقتصاد صدر اسلام با تحلیل و پژوهش در متون و اسناد تاریخی صدر اسلام شکل و سیستم اقتصادی را که اسلام در آن دوره عرضه کرده بود و بر اساس آن مسلمانان و حکومت اسلامی امور اقتصادی و مالی را سرو سامان دادند ارایه می‌کند ایشان ابتدا و ضعیف جزیره العرب قبل از اسلام را معرفی، سپس الگوی اقتصاد اسلامی را که بعد از تشکیل حکومت اسلام در مدینه عرضه شد را مورد تحلیل قرار می‌دهد و سیاست‌های اقتصادی پیامبر (ص) را که متناسب با شرایط موجود آن دوره بود و نوآوری‌های اسلام در حوزه اقتصاد و بازار و سیستم مالی و شیوه و آداب معاملات را بیان و اقتصاد صدر اسلام را در قالب یک مدل و الگو که نظام اقتصادی صدر اسلام است معرفی می‌نماید.

اقبال و همکاران (۲۰۰۷) در پژوهشی با عنوان پیشرفت‌های اقتصادی و مالی اسلامی مباحثی اساسی مورد بررسی قرار گرفته از قبیل، روش‌شناسی اقتصاد اسلامی و نیاز مؤسسان مالی اسلامی به شفافیت و مدیریت ریسک در موضوعات مرتبط با مالکیت شرکتی، ضمن بیان گذشته تاریخی نظام اقتصاد اسلامی و تشریح تکنیک‌های آن برای پیشرفت و رهایی از مشکلات، به ویژگی‌های آن پرداخته و مفاهیمی چون اعتماد، محوریت عدالت و نظم در بازار، و مقوله‌های بانک‌داری، شیوه توسعه مدرن و سرمایه‌گذاری را تبیین می‌کنند.

چپرا (۱۹۹۳) در تحقیقی با عنوان اسلام و چالش اقتصادی، ضمن تبیین مباحث و مفاهیم مرتبط با موضوع اقتصاد، و تأکید بر شمولیت دین اسلام بر همه ابعاد حیات انسانی، به چالش‌های اقتصادی معاصر پرداخته و پس از بررسی‌های همه‌جانبه، بر ترسیم چارچوب یک حرکت منظم با عنوان نظام اقتصادی اسلامی که همراه با پیشنهادات و راهکارهای خاص است پرداخته که البته این تحقیق گسترده با همراهی خیلی از اندیشمندان صاحب نظر در حوزه اقتصادی اعم از اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان (آسیا، آمریکا و اروپا) انجام گرفته، این تحقیق کوششی جهت نشان دادن چگونگی تلاش‌های اسلام برای تحقق آنچنان جهان اقتصادی است که پیشرفت‌ها را با تعالی معنوی، تأمین نیازهای همه مردم، توزیع عادلانه درآمد و ثروت، انسجام خانوادگی و اجتماعی، صلح و همبستگی بیشتر در جامعه انسانی همراه می‌کند.

قحف (۱۹۸۸) در پژوهش‌های متعددی که در حوزه اقتصاد انجام داده با عناوین الگوهای اقتصاد اسلامی، دین و اقتصاد و نظام اقتصاد اسلامی و علم تحلیل اقتصاد اسلامی و بررسی درآمدهای عمومی دولت در صدر اسلام و تعاون در اسلام، در صدد تحلیل اقتصادی نظام اسلامی در عرصه اقتصاد به منظور ارائه تصویری کلی از نظام اقتصاد اسلامی است. ایشان ابتدا چارچوب قانونی و اخلاقی نظام اقتصادی اسلام را تبیین، سپس به تشریح نظریه رفتار مصرف‌کننده، رفتار تولیدکننده، بازار و توزیع و نقش اقتصادی دولت از دیدگاه اسلام می‌پردازد و چگونگی شکل‌گیری روابط را در نظام اقتصادی اسلام ارائه می‌کند و به این نتیجه‌گیری می‌رسد که نظریات اقتصاد اسلامی قادرند رفتار اقتصادی افراد و جوامع مسلمان و غیرمسلمان را تفسیر کنند.

فهیم خان (۱۹۸۷) در تحقیقی با عنوان نظام تأمین مالی اسلامی و بسیج منابع انسانی در آن، ضمن تبیین مدل‌های مختلف نظام اقتصادی و مالی به تشریح چارچوب نظام مالی و اقتصادی اسلامی می‌پردازد و مصداق شمولیت و جامعیت آن را در عصر حاضر بصورت نمونه در تدوین و شکل‌گیری بانک اسلامی برجسته می‌کند و به بیان ممنوعیت ربا پرداخته و مسئله مشارکت و تعاون را از ضروریات فعالیت در رشد اقتصادی در اسلام می‌داند و زکات و صدقات و قرض دادن را از پایه‌های مستحکم نظام اقتصادی اسلام بر می‌شمارد و نحوه سیاست‌گذاری دولت و میزان نقش و دخالت آنها را در پروسه فعالیت‌های مالی و اقتصادی مورد بررسی قرار داده، و مدل جامع و همه‌جانبه از نظام اقتصادی و مالی اسلامی را متناسب با عصر حاضر ارائه نموده است.

صدر (۱۹۶۱) در تحقیقی که در قالب کتاب بنام اقتصادنا چاپ شد با ادبیاتی جدید، بین مفاهیم فقهی و اصطلاحات فنی دانش اقتصاد الفت و سازگاری برقرار نمود و به شیوه‌ای ابتکاری به تحلیل مفاهیم اقتصادی پرداخته و ساختار اقتصاد اسلامی را به شکل علمی و نظام‌مند طرح کرده است. ابتدا به نقد علمی نظام‌های اقتصادی سوسیالیستی و سرمایه‌داری پرداخت و نظام اقتصادی اسلام را در قالب یک مدل ارائه و آن را به عنوان راه‌گشا و ضرورت حیات بشر پیشنهاد کرد و نظام اقتصادی اسلام را مسیر اصلی و صحیح توسعه از بعد اقتصادی می‌داند چون‌که اقتصاد اسلامی مکتب است نه صرفاً علم، و بر مبنای ایده عدالت استوار است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ روش تحقیق از نوع تفسیری در قالب پژوهش‌های نظری کاربردی است که با استفاده از روش تحلیل محتوا و تحلیل اسنادی-تاریخی به صورت کمی و کیفی انجام شده است. تحلیل محتوا فنی برای گردآوری و تحلیل متن است که در این تحقیق بیشتر بر محوریت کلمات و معنا و مفاهیم آن می‌باشد و امکان آشکار سازی محتوای متن را می‌دهد که با فنون کمی آن را می‌توان تحلیل کرد که طبق تعریف برلسون تکنیکی پژوهشی برای توصیف عینی منظم و کمی محتوای آشکار پیام است که به

منظور دستیابی به ویژگی‌ها و دیدگاه‌ها و اندیشه‌های صادرکننده پیام بکار می‌رود و روشی علمی برای تفسیر متن که نتایج بدست آمده از طریق آن دارای اعتبار و روایی بالایی است همچنین بر حسب اینکه بخشی از موضوع تحقیق مربوط به بستر تاریخی که در گذشته اتفاق افتاده است بنابراین همزمان که به تحلیل محتوای متن پرداخته می‌شود اسناد و مطالبی را که توسط محققان و مورخان جمع‌آوری و ثبت شده‌اند نیز مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند. کاربرد روش اسنادی چنان گسترده است که هیچ تحقیقی فارغ از کاربرد این روش نیست و در زمره روشهای غیر مزاحم و غیر واکنشی به شمار می‌آید (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۲۵۴). منابع و اسناد مطالعاتی به مثابه‌ی ابزاری برای پی‌بردن به معانی و مقاصد پدیده‌های اجتماعی و وقایع و رویدادهای تاریخی هستند تحقیقات اسنادی مشابه تحلیل محتوا است که شامل مطالعه اطلاعات موجود ثبت شده در متون یا آثار بجا مانده از رویدادهاست.

جامعه‌ی آماری پژوهش، قرآن و سنت نبوی و وقایع و رویدادهای صدر اسلام است که قرآن شامل ۱۱۴ سوره با ۶۲۳۶ آیه و سنت نبوی با عنوان احادیث، با روایت مشترک مسلم و بخاری از کتاب اللؤلؤء والمرجان که ۱۹۰۶ حدیث می‌باشد و برای تحلیل اسنادی- تاریخی وقایع و رویدادهای صدر اسلام، تاریخ طبری مد نظر است. واحد تحلیل در این پژوهش کلمه است که برای تحلیل محتوای متن دین و تحلیل اسنادی- تاریخی رویدادهای صدر اسلام بر مبنای استناد به معانی و مفاهیم کلمات، به شناسایی مقوله‌ی توسعه اقتصادی و مولفه‌های آن اقدام و با جمع‌آوری و شمارش تعداد داده‌ها در قالب جدول، فراوانی و نسبت درصد فراوانی آنها محاسبه شده، که مولفه‌ها عبارتند از: نگرش اسلام به فعالیت اقتصادی و احکام معاملات، جایگاه و کارکرد زکات و صدقات و بیان احکام آن، قانون مسئولیت مالی مثل مهریه، نفقه، قرض، دیه و قانون ارث و وصیت و وقف.

در تحلیل محتوا، جهت شناسایی و درک مفاهیم داخل متن از کدگذاری باز استفاده می‌شود که تکنیکی است جهت نمایان ساختن ایده‌ها و معانی حاوی آنها و در کدگذاری محوری نیز که شناسایی مفاهیم اصلی در مطالعه است از نتایج کدگذاری باز استفاده می‌شود که شامل گروه‌بندی مجدد داده‌هاست (بی‌بی، ۱۳۹۲: ۸۶۱). در گردآوری داده‌ها و یافته‌های تحقیق از تکنیک و فن فیش‌برداری استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

مقوله توسعه اقتصادی در اسلام بر اساس تحلیل محتوای کمی در جامعه آماری متن قرآن از لحاظ فراوانی و درصد فراوانی، با استناد به جدول شماره ۱ از مجموع ۶۲۳۶ آیه (داده) ۶۲۴ داده که معادل ۱۰٪ می‌باشد را در بر گرفته و در تحلیل محتوای کمی متن احادیث بر اساس آماری که در جدول شماره ۲ آمده، از مجموع ۱۹۰۶ حدیث، حوزه اقتصادی با فراوانی ۲۸۴ داده و نسبت درصد فراوانی ۱۵٪ شامل شده است، در بخش یافته‌های کیفی، مدل اسلامی توسعه اقتصادی بطور کامل نمایان است و خصوصیات و ویژگی‌های آن ذکر شده است.

جدول شماره ۱: فراوانی مولفه‌های متن آیات قرآن بر مبنای کدگذاری باز

حوزه توسعه	مولفه‌های متن آیات قرآن	فراوانی	درصد فراوانی
اقتصادی	نگرش اسلام به اقتصاد و احکام معاملات- کارکرد زکات و صدقات و بیان احکام آن- قانون ارث و وصیت و وقف- مسئولیت مالی (مهریه، نفقه، قرض، دیه و فدیة)	۶۲۴	۱۰٪

مفهوم توسعه اقتصادی در جامعه آماری احادیث نبوی به مانند سایر حوزه‌ها در بخش تحلیل محتوای کمی، هر یک از مفاهیم و زیر مجموعه‌های آن از هم تفکیک شده، و با قرار دادن واحد تحلیل در طبقه‌بندی بر حسب مولفه‌ها، طبق جدول شماره ۴ کدگذاری انجام شده است. که فراوانی هر یک از مولفه‌ها (کدها) بر اساس جدول شماره ۴ عبارت است از: مبحث زکات و صدقات و بخشش مال و احکام مربوط به آنها با فراوانی ۱۰۹ داده معادل ۳۸ درصد و توجه به فعالیت اقتصادی و بیع و معاملات با

فراوانی ۹۷ داده یعنی ۳۵ درصد و قانون مسئولیت مالی مثل مهریه، نفقه، قرض دیه و فدیة و ... با فراوانی ۴۸ داده و نسبت ۱۷٪ و موضوع ارث و وصیت و وقف و نذر با فراوانی ۳۰ داده و نسبت ۱۰٪ می‌باشد. سپس شکل مدل توسعه اقتصادی اسلام ترسیم شده است.

جدول شماره ۲: فراوانی مولفه‌های متن احادیث بر مبنای کدگذاری باز

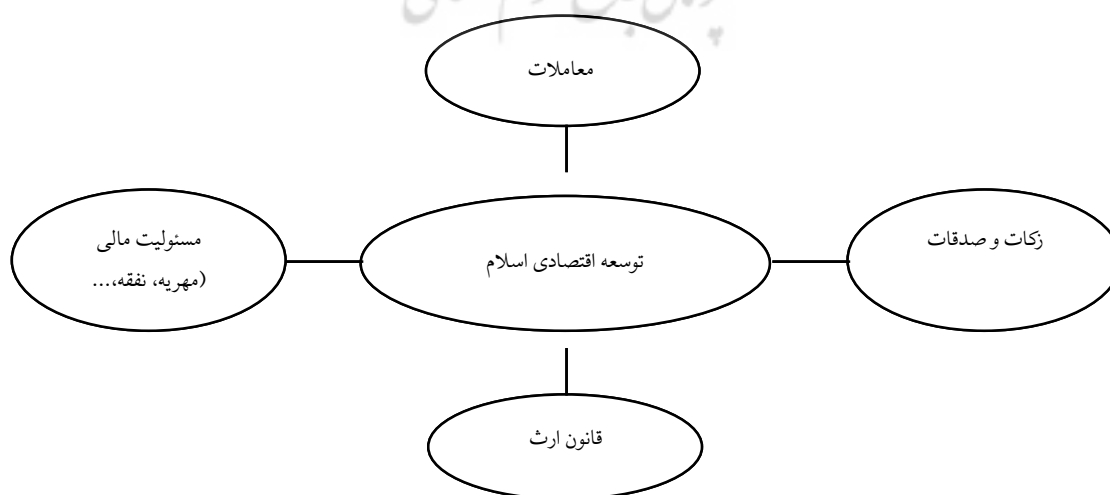
حوزه توسعه	مولفه‌های متن آیات قرآن	فراوانی	درصد فراوانی
اقتصادی	نگرش اسلام به اقتصاد و احکام معاملات- کارکرد زکات و صدقات و بیان احکام آن- قانون ارث و وصیت و وقف- مسئولیت مالی (مهریه، نفقه، قرض، دیه و فدیة)	۲۸۴	۱۵٪

جدول شماره ۳: مولفه‌های متن آیات و احادیث بر اساس کدگذاری محوری

فراوانی کدها	کدهای محوری	مولفه‌های توسعه فرهنگی (کدگذاری باز)
۹۷	اصلاح نگرش به کسب و کار	نگرش اسلام به اقتصاد و احکام معاملات
۱۰۹	نقش زکات و بخشش در جامعه	کارکرد زکات و صدقات و بیان احکام آن
۳۰	اهمیت ارث و راهبرد توزیع آن	قانون ارث و وصیت و وقف
۴۸	قانون پذیرش مسئولیت مالی	مسئولیت مالی (مهریه، نفقه، قرض، دیه و فدیة)

جدول شماره ۴: مضامین و مولفه‌های کدگذاری شده احادیث

عنوان کدگذاری شده	لیست احادیث	فراوانی کدها	درصد فراوانی
نگرش اسلام به اقتصاد و احکام معاملات	۸۵-۸۶۰-۸۶۱-۸۶۳-۸۶۴-۸۶۵-۸۶۶-۸۶۷-۸۶۸-۸۶۹-۸۹۹-۸۱۸۶۵-۹۶۵ تا ۸۶۶-۱۸۶۷-۱۸۶۸-۱۸۷۰-۱۸۷۱-۱۸۷۲-۱۸۷۳-۱۸۷۴-۱۸۷۵-۱۰۴۰	۹۷	۳۵٪
کارکرد زکات و صدقات و بیان احکام آن	۵ تا ۱۵-۱۸۷۸-۴۶۷-۴۶۶-۹۴-۸۴-۷۴-۶۸-۵۶-۵۳-۵۱-۳۸-۳۷-۳۴-۳۳-۵۱ تا ۵۶۷-۱۸۷۹-۵۶۷	۱۰۹	۳۸٪
قانون ارث و وصیت و وقف	۱۱۵۱ تا ۱۱۴۱-۱۰۶۳-۱۰۶۲-۱۰۶۱-۱۰۵۶ تا ۱۰۴۱	۳۰	۱۰٪
مسئولیت مالی (مهریه، نفقه، قرض، دیه و فدیة)	۱۰۷۱ تا ۱۰۶۸-۹۵۸-۹۵۳-۹۴۶-۹۳۸-۹۳۲-۹۰۷ تا ۷۴۹-۷۵۰-۸۲۹-۸۹۸-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷-۱۶۹۶-۱۶۹۵-۱۲۹۱ تا ۱۲۸۰-۱۰۷۴-۱۰۷۷-۱۱۱۵-۱۱۱۶-۱۱۱۷	۴۸	۱۷٪

شکل شماره ۱. مدل توسعه‌ی اقتصادی اسلام

جواب سوال پژوهش. مدل اسلامی توسعه اقتصادی چگونه است و چه ویژگی‌هایی دارد؟

اسلام برای اصلاح مردم در دنیا آمده از عقیده و شریعت گرفته تا عبادات و معاملات و هر آنچه که در آن است اسلام حرکتی از درون تا حضور در عرصه واقعیات است. شریعت اسلامی قانونی فراگیر است که همه فعالیت‌های انسان را شامل می‌شود. قوانین اسلامی منحصر در عبادت یا احوال فردی مانند ازدواج و طلاق و آزادی بردگان و میراث نیست بلکه علاوه بر اینها همه معاملاتی را که ممکن است در جامعه صورت بگیرد شامل می‌شود. اسلام بیع را حلال، ربا و احتکار را حرام، غصب و غارت، خیانت و ظلم را حرام اعلام کرده است اسلام زکات را می‌گیرد و آن را در مصارف تعیین شده مصرف می‌سازد از این روش اسلام قواعدی برای ایجاد عدالت اجتماعی به وجود می‌آید (محمد قطب، ۱۳۹۶: ۲۵). اسلام مسیری را برای زندگی ترسیم می‌کند که سیستم‌های مالی، اقتصادی و اجتماعی خودش را دارد که می‌تواند زندگی بهتری را به همراه آورد و موجب تحقق بهتر اهداف بشریت شود نظریه اسلام یک نظریه آزاد بوده و در طول دوره‌ها امتحان خود را پس داده، تاریخ نشان می‌دهد که ترقی و چیرگی سیستم اسلامی نه تنها برای مسلمانان سودمند، بلکه در موفقیت بشریت هم موثر بوده است (اقبال: ۲۰۰۷).

اسلام از دید واقعی مال را می‌نگرد و در نظر اسلام مال رگ حیات زندگی و ستون پابرجایی فرد و جامعه است. پیامبر (ص) می‌فرماید (هیچ خوراکی گوارتر از خوراکی نیست که از دسترنج خود انسان تهیه شده باشد و هر کس برای تأمین معیشت کودکان خردسال و پدر و مادر کهنسال یا برای رفع نیازهای خویشتن از خانه خارج و به کار تجارت بپردازد کار او عبادت به حساب می‌آید و اگر فرد در حال کاشتن یک نهال بود و چیزی به آغاز قیامت نمانده بود آن شخص بایستی قبل از برپایی قیامت نهال را بکارد. فرمود بهترین شما کسی است که نه آخرت را به خاطر دنیایش ترک می‌کند و نه دنیا را به خاطر آخرتش و نه در زندگیش بار دوش مردم می‌شود زیرا اسلام برای عبادت وقت مخصوصی را معین نموده و در غیر مواقع معین باید به دنبال کار رفت. و هر کس شب را سیر به بستر برود و بداند که همسایه‌اش در کنار او گرسنه مانده به من ایمان نیاورده است و هر کس به امور مربوط به مسلمانان اهتمام ندهد جزو آنان به شمار نمی‌آید (بخاری). پروردگارا من از فقر و گرسنگی که بدترین مصیبت است به تو پناه می‌برم. پروردگارا از شرفتنه فقر به تو پناه می‌برم (متفق علیه) پروردگارا از فتنه زندگی و مرگ و فتنه گناه و بدهکاری به تو پناه می‌برم. پروردگارا از تو می‌خواهم که در فقر و ثروت میانه‌روی را نصیبم بگردانی. پروردگارا هدایت و پرهیزکاری و پاکدامنی و بی‌نیازی را از تو می‌خواهم.

اسلام فقر را مرگ بزرگ و مردن را از آن بهتر دانسته و معتقد است که فقر می‌تواند عامل سلب شخصیت فقیر شود و بر این اساس پناه بردن به خداوند از ترس فقر و درخواست از او برای حفظ آبرو و حیثیت از طریق مبتلا نشدن به سختی و تنگدستی را مطرح می‌سازد و بدین ترتیب زمینه بسیار مناسبی را برای تدارک و اقدام لازم به منظور رفع فقر از جامعه اسلامی مهیا می‌سازد (سبحانی، ۱۳۹۶: ۹۷). در اسناد و مدارک و آثار بجا مانده از صدر اسلام یکی از مواردی که مورد توجه قرار گرفته، اهمیت و جایگاه اقتصاد و نقش آن در زندگی است. مکاتبات و نامه‌هایی که از جانب پیامبر (ص) و خلفا به والیان و کارگزاران در مناطق مختلف مملکت اسلامی ارسال می‌شد همواره یکی از مطالب و نکات کلیدی توجه به معیشت و زمینه‌های کسب و کار و امرارمعاش مردم بود. دستور موکد بر برخورداری و بهره‌مندی همه جامعه از بیت‌المال و آسان‌کاری و مساعدت حکومت اسلامی برای ایجاد شغل اعم از تولیدات و صنعت دستی آن زمان و هم بکارگیری زمین‌های کشاورزی و مدیریت جمع‌آوری زکات و توزیع آن طبق شریعت و نظارت بر توزیع ارث بین وراث که حق کسی ضایع نشود از اموراتی بوده که رعایت شده است.

خداوند متعال رزق و روزی همه جنبندگان و جانوران روی زمین را خود متعهد شده، هود، ۶، غافر ۶۴، اما کار و فعالیت اقتصادی، جهاد و عبادت است، اسلام مردم را به کار تولیدی و فعالیت‌های اقتصادی گوناگون مانند کشاورزی، دامداری، صیادی، صنعت و تجارت و انواع حرفه‌ها و به هر کاری که منجر به تولید بیشتر می‌شود و در خدمت رفاه و امنیت هرچه بیشتر زندگی عمومی باشد مردم را دعوت می‌کند (قرضاوی: ۱۳۹۰: ۱۹۷). کار و فعالیت زمینه‌ساز بی‌نیازی است. و کار و تلاش انسان برای

تامین نیازهای اعضای خانواده ضروری است. کار ضرورتی برای همه جانداران و تلاشی برای سازندگی است.

قواعد نظام اقتصاد اسلامی

اسلام از جنبه اقتصاد غافل نمانده بلکه کلیات آن را وضع و در تکمیل امور اقتصادی از هیچ امری فروگذار نکرده است اسلام از هر نظام مناسب اقتصادی استقبال و امت را به ترویج آن فرا می‌خواند فقه اسلامی از احکام معاملات مالی سرشار و به تفصیل در این باره سخن گفته است (بنا، ۱۳۸۸: ۹۹). اسلام، دارای نظام اقتصادی است که با سایر نظام‌های اقتصادی رایج تفاوت اساسی دارد، نظامی که در شریعت اسلامی ریشه دواند و جهان بینی، اهداف و راهبرد خود را از سرچشمه زلال شریعت اسلامی سیراب می‌کند، اهداف نظام اسلامی برخلاف اهداف نظام سکولار کنونی که بر جهان امروز سیطره یافته، اساساً حفظ اهداف مادی نیست بلکه بر مفاهیم اسلامی مربوط به سعادت، رستگاری و حیات طیبه بشر مبتنی است. این مفاهیم بر برادری و عدالت اجتماعی اقتصادی تکیه زده و مستلزم رفع نیازهای مادی و معنوی همه انسان‌ها بطور متوازن است (چپرا، ۱۹۹۳).

اسلام برای نوع کار و شیوه کسب درآمد خط و نشان کشیده و در چهارچوب اصول و قوانین خود به آن جهت داده است. پیامبر (ص) شراب و شراب‌خوار و همه کسانی را که در تهیه و خرید و فروش و مصرف آن نقش دارند مورد نفرین قرار داده و نفرین رباخوار و وکیل و نویسندگان قرارداد ربا و شاهدان آن در همین رابطه است و در مورد کسی که در معامله خیانت و کلاهبرداری می‌نماید می‌فرماید (هرکس غش و خیانت بکند از ما مسلمانان به شمار نمی‌رود (مسلم) و راجع به آدم‌هایی که تنها در اندیشه سر و سامان دادن به امور زندگی خود هستند و در مقابل فقر و مشکلات دیگران احساس مسئولیت نمی‌کنند می‌فرماید (کسی که خود سیر می‌شود و در کنار او همسایه‌اش گرسنه سر بر بالین می‌نهد اهل ایمان نیست (بخاری). در مورد کشاورزی و باغداری می‌فرماید (هر انسان مسلمانی که درختی را در زمین می‌کارد یا دانه‌ای را در زمین می‌پاشد و سپس پرنده و انسان و حیوانات از آن استفاده می‌برند برای او صدقه و احسان به شمار می‌آید هر یک از شما چنانچه ریسمانش را بردارد و به کوه برود و پشته‌ای هیزم را بیاورد و به فروش برساند خداوند او را سربلند و رو سفید می‌گرداند و این کار بسیار بهتر از آن است که از دیگران درخواست کمک نماید و خداوند دوست دارد هر یک از شما که کاری را انجام می‌دهد آن را به بهترین وجه ممکن انجام بدهد.

جدول شماره ۶: مبانی و قواعد اقتصاد اسلامی

عنوان	محتوا	آیات مرتبط
بایدها (دستورها)	کار و فعالیت	جمعه، ۱۰
	نوشتن هر نوع قرارداد مالی	بقره، ۲۸۲-۲۸۳
	پرداخت زکات و صدقات	بقره، ۱۱۰ و توبه، ۱۰۳
	قانون ارث	نساء، ۱۱-۱۲-۱۳
	مسئولیت نفقه	اسراء، ۲۹-۳۰-۳۱
نبایدها (ممنوعیت‌ها)	خوردن مال مردم به ناحق	بقره، ۱۸۸
	خیانت در ترازو و پیمان و احتکار	آل عمران، ۱۶۱ و مطففین، ۳ تا ۱
	ربا	بقره، ۲۷۶ تا ۲۷۸
	شراب و قمار	مائده، ۹۰-۹۱
	اسراف	اسراء، ۲۶-۲۷

اسلام به کسب و کار فرمان و مردم را به آن تشویق نمود فرقی ندارد که کار و کسب زراعت باشد یا صنعت و تجارت یا دستمزد. پیامبر (ص) فرموده طلب کسب بر هر مسلمانی فرض است و خداوند صاحب شغل و پیشه را دوست می‌دارد و این دست‌ها را که به خاطر کار، سخت و خشن شده‌اند خدا و پیامبر (ص) او را دوست می‌دارد اسلام با هرگونه تن‌پروری و گوشه نشینی و نادیده

گرفتن دنیا به مبارزه بر می‌خیزد قصص ۷۷ آل عمران ۱۴. و مساوات غیر منطقی در مال را قانونی نمی‌داند زیرا تحصیل مال تابع استعدادهای مختلفی است و عدل مطلق اقتضا می‌کند که روزی‌های مردم مختلف باشد و گروهی برتر از گروه دیگر باشند البته اسلام با تحقق عدالت انسانی و مهیا نمودن شرایط و امکانات مساوی برای همه تأکید دارد (سید قطب، ۱۳۷۹: ۷۳). اسلام حق بهره‌جویی از دیگران را باطل و حق کار را مقدس می‌داند و کار را شریف و از هر نوعی که باشد نه ننگ مومن، بلکه زینت بخش او و نه اهانت به وی، بلکه مایه عزت و شرافت اوست (غنوشی، ۱۳۸۱: ۴۴). و یکی از نشانه‌های یک جامعه سالم این است که افراد آن در حد معقول و معتدل خرج و هزینه می‌نمایند پیامبر (ص) فرمود (بخورید و بیاشامید و به دیگران کمک کنید و از اسراف و خودنمایی پرهیز نمایید).

اسلام مالکیت فردی را از هر نوع تجاوز و دست بردی م‌صون و محفوظ داشته و قانون و مقررات خاصی برای حمایت از آن وضع نموده است مانده ۳۸. هر فرد غاصب و سارق بر ملک و مال کسی حمله‌ور یا دستبرد بزند صاحب مال می‌تواند با هر وسیله ممکن و با تمام قدرت از ملک و مال خود دفاع کند و اگر در این راه کشته شد شهید می‌باشد که پیامبر (ص) فرمود هر کس در پناه مال خود در اثر دفاع از آن کشته شود او شهید است و اگر شخص تجاوزگر کشته شد در آتش دوزخ می‌افتد (مسلم).

عدالت اقتصادی در اسلام

عدالت به عنوان یکی از اصلی‌ترین معیارها در نظام‌های اقتصادی در برگیرنده حالت مناسبی از توزیع درآمد، ثروت، قدرت و فرصت بین افراد و همچنین گروه‌های اجتماعی است تأمین عدالت هدف نظام اسلامی و گم‌شده آن است. با بیان این نکته که در نظام اقتصادی اسلام، مساوات مفهوم متفاوتی با عدالت دارد (سبحانی، ۱۳۹۶: ۱۰۰). عدالت اقتصادی در اسلام حول چهار محور قرار گرفته است: ۱- تحریم ربا. ۲- زکات ۳- همکاری اجتماعی ۴- انتقال (مبادله‌ی) ثروت از راه (مکانیزم) ارث و میراث. اسلام ربا را حرام کرده زیرا وبایی است که اموال را می‌سوزاند و کرامت انسانی را بر باد می‌دهد و نیازمندان را برده سرمایه‌داران می‌سازد اسلام با راه و روش‌های سالم قدرت و سیطره سرمایه‌داران را کنترل ساخت تا کسی از حقوق خود محروم نگردد و آتش کینه و عداوت میان مردم بر افروخته نشود و قانون ارث را به اجرا گذاشت تا با خرد کردن سرمایه‌های کلان از جمع شدن آن در دست مشت‌ی افراد جلوگیری نماید زکات را بنیاد نهاد و آن را به عنوان حقی مشخص برای فقرا و نیازمندان تعیین کرد تا سرمایه‌داران با استفاده از ضعیفان به استبداد نپردازند (سید وکیل، ۱۳۸۰: ۱۰۰). ربا وسیله حرامی است که اسلام به طور روشنی از آن منزجر و آن را شدیداً به پستی نسبت داده و رباخواران را به بدترین جایگاه می‌ترساند. اسلام غش در معامله را حرام، و هر که احتکار کند گناهکار است احتکار، آزادی تجارت و صنعت را از بین می‌برد (سید قطب، ۱۳۷۹: ۱۹۶).

زکات در لغت به معنی افزون شدن یا زیاد شدن است. و مفاهیمی چون برکت، رشد و افزون شدن، پاکی و صلاح را در بر می‌گیرد. هر چند زکات از جمله ارکان عبادی اسلام و خواهر نماز یاد می‌گردد اما این رکن دینی جزوی از نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام است (قرضاوی، ۱۳۹۲: ۵۱). محور اساسی عدالت اقتصادی، زکات است که در اسلام در برابر ربا و رباخواری قرار دارد. موضوع زکات به عنوان یکی از پایه‌های اقتصاد اسلامی در صدر برنامه‌های حکومت اسلامی بوده و همواره والیان ملزم بودند در چهارچوب مقررات اسلام اقدام به جمع‌آوری زکات کنند و ضمن تحویل آن به بیت المال، نهادی ویژه که مسئول جمع‌آوری و توزیع زکات بودند بر توزیع و بخشیدن آن به اصناف مستحق دریافت زکات، نظارت می‌نمودند. مدام بین رهبری حکومت اسلامی با مسئولان نهاد زکات مکاتبه وجود داشت مقوله زکات چنان دارای اهمیت حیاتی است که حکومت اسلامی در دوران ابوبکر وقتی برخی قبایل از پرداخت زکات امتناع کردند و حاضر نبودند زکات اموال خود را تحویل بیت المال دهند خلیفه با مشورت اصحاب فتوای جهاد و جنگ علیه آنان را اعلام نمود طوری که خودداری از دادن زکات را خروج از اسلام دانستند و با آنان مبارزه کرد تا اینکه تسلیم شدند.

یکی از مهم‌ترین اهداف اسلام ساخت جامعه‌ای با اقتصاد سالم، درآمد بالا و ایجاد عمران و آبادانی و انسان‌محور می‌باشد.

امام علی (ع) به خوبی از نقش ویرانگر فقر و تقسیم جامعه به دو گروه غنی و فقیر آگاه بود، که فقر و تنگ‌دستی بزرگ‌ترین مرگ است و فرمود ای پسر من! از فقر بر تو ترسانم، پس از آن به خدا پناه ببر که فقر، دین را زیان می‌رساند و عقل را سرگردان می‌نماید و دشمنی پدید می‌آورد (نهج البلاغه، حکمت ۱۶۳ و ۳۱۹). بنابراین فقر و آنچه که باعث بوجود آمدن فقر در جامعه می‌شود از قبیل بیکاری، سستی و تنبلی، عدم اراده و بی‌برنامه بودن برای تأمین معیشت و کسب درآمد، همه نزد اسلام منفور و مردود می‌باشند.

نظام اسلامی، یک نظام سرمایه‌داری یا کمونیستی نیست چرا که اسلام، خود دارای روش اقتصادی خاصی است، و اگر در مرحله‌ی و نقطه‌ی با یکی از دو نظام هم‌آهنگی داشته باشد، این دلیل تلفیق بین آن دو نیست و اصولاً روش اسلامی ناشی از اندیشه جمع بین مصالح عموم و برقراری تعادل و تکامل است نه بر پایه تضاد طبقاتی! در یک جامعه توحیدی، تضاد طبقاتی نمی‌تواند مفهومی پیدا کند. سپس اصل «مالکیت خصوصی» و اصل «مالکیت عمومی» و «اصل اقتصاد آزاد هدایت شده» را به رسمیت شناخت. اسلام همه‌ی این‌ها را در «جزیره العرب» می‌خواست، یعنی در محیط و جامعه‌ای که نه شرایط تولید و نه روابط تولیدی، هرگز لزوم آن را ایجاد نمی‌کرد تا کسی بگوید آن چه پیش آمد، محصول یک زیربنای اقتصادی بود تنها پیدایش اسلام می‌تواند به مثابه‌ی نیرومندترین برهان بر بطلان اندیشه‌ی مارکسیستی، در زمینه‌ی «ماتریالیسم تاریخی» باشد که معتقد است، هرگونه انقلاب سیاسی و اجتماعی، ناشی از نظام تولید و روابط تولیدی و عامل اقتصادی است، در صورتی که تاریخ به خوبی نشان می‌دهد که در پیدایش اسلام و نظام اسلامی هرگز انگیزه‌ی مادی عامل تعیین‌کننده نبود (محمود، ۱۳۹۰: ۷۹).

در زمان هجرت به مدینه اقتصاد این شهر رونق چندانی نداشت پیامبر (ص) برای مبارزه با فقر و محرومیت، برنامه‌های گسترده‌ای داشت، این راهکارها بر سه محور اصلی الف) افزایش تولید با تشویق به کار و فعالیت ب) توزیع عادلانه ج) مصرف بهینه استوار است. در واقع هجرت مسلمانان به مدینه از نظر اقتصادی وظیفه دولت نوپای اسلامی را د شوار نمود برای حل این بحران راههای متعدد اندیشید، برقراری پیمان اخوت و برادری میان مهاجرین و انصار، ساختن صفا در کنار مسجد برای جای دادن مهاجران، و از آنجائیکه قدرت اقتصادی در اختیار یهودیان بود آنان در نرخ گذاری و ارائه کالاها به دلخواه عمل و کالاها را احتکار و از نیازمندی مردم بهره‌برداری می‌کردند پیامبر (ص) در صدد برآمد تا به هر نحو ممکن بازاری را برای مسلمانان ایجاد تا با یهودیان در به دست آوردن ثروت و اقتصاد رقابت کنند و در بازار آداب اسلام و ارزشهای اخلاقی آن در عالم تجارت را آشکار سازد. برای این منظور در غرب مسجد نبوی مکانی تعیین و فرمود این بازار شماسست. بازار در صدر اسلام وسیع و پر رونق بود پیامبر (ص) به بازار توجه داشت و برای آن مقررات و آدابی تعیین نمود، ۱- مکروه است که با دعوا و جر و بحث صدایش را بلند کند ۲- پرهیز از عملی که باعث انزجار مردم باشد، ۳- پرهیز از حمل سلاح ۴- وفا نمودن به پیمان‌ها و قراردادهای و برحذر داشتن از شکستن عهد و پیمان یا خیانت کردن ۵- آسان‌گیری و سهولت در خرید و فروش و انواع تجارت ۶- راستگویی و ابراز حقیقت و دوری از پنهان‌کاری ۷- پرهیز از سوگندهای دروغین. آداب و رهنمودهای نبوی اثر بزرگی در آبادانی بازار مسلمانان و ضعیف شدن بازار یهودیان داشت و بدین وسیله مسلمانان توانستند بر اقتصاد مدینه مسلط شوند (صلابی، ۱۳۸۷: ۸۷۷).

شریعتی می‌گوید که اسلام با فقر مخالف است چراکه ناداری اقتصادی فساد اخلاقی و اجتماعی را به دنبال دارد و اسلام برای مبارزه با فقر اقتصادی به اقتصاد اصالت می‌دهد و به پیشرفت و برخورداری هرچه بیشتر اقتصادی تکیه می‌کند اسلام می‌خواهد کل جامعه مرفه و برخوردار و در جامعه فقر ریشه کن گردد در قرآن یکی از معانی کلمه خیر، ثروت و دارایی می‌باشد همچنین کلمه معروف در قرآن نیز به معنای ثروت آمده و کلمه فضل خدا نیز به معنای ثروت است (توانایان فرد، ۱۳۹۲: ۴۹۲-۴۸۱).

یکی از راه‌های منطقی اسلام در مورد توزیع و تقسیم سرمایه و دارایی به قطعات کوچکتر قانون ارث است که با مطرح نمودن چنین قانونی ضربه سختی بر پیکر سرمایه‌داری که عامل اصلی استثمار و نابرابری و تولد نظام طبقاتی است وارد می‌شود و به این وسیله ثروت‌های هنگفتی که از بعضی از اشخاص متوفی به جای مانده در میان نسل‌های پی در پی پخش و توزیع می‌گردد. اسلام بر مبنای مصلحت و رعایت مسئولیت هر یک از افراد صاحب سهم، مقدار مال و دارایی ارث بجا مانده از متوفی را با عدالت، بین ورثه تقسیم می‌کند.

مسئولیت حکومت در حوزه اقتصادی

دولت اسلامی باید نقش کارآمدی در اقتصاد ایفا کند باید ماورای نقش های عموماً شناخته شده ای مانند تامین امنیت داخلی و خارجی، در از بین بردن نواقص بازار عمل کند همچنین باید به ایجاد یک محیط مناسب جهت از بین بردن بی عدالتی ها در همه اشکال مختلف جهت تحقق اهداف هنجاری جامعه کمک کند دولت باید اولویت های اجتماعی در استفاده از منابع را تعیین و بخش خصوصی را آموزش و به آن انگیزه دهد. نقش دولت در اقتصاد اسلامی دارای ماهیت مداخله جویانه نیست بلکه دارای یک نقش مثبت تعهدی اخلاقی برای انجام مسئولیت مطابق با قانون الهی جهت کمک به حفظ قطار اقتصاد در مسیر قابل قبول باشد و از انحراف آن توسط گروه های ذی نفع قدرتمند جلوگیری می کند (عیوضلو و حسینی، ۱۳۹۰: ۱۹۶). وظیفه حکومت در مورد ایجاد کار برای افراد دارای توانایی، چنان است که حکومت اسلامی تنها یک نگهبان برای مرزها یا یک پلیس برای حفظ منافع گروهی خاص نیست بلکه وظیفه اساسی آن بر پایی عدالت است نخستین و ساده ترین معنای عدالت هم که بدون آن عدالت مفهومی ندارد فراهم آوردن حد کفاف معیشت برای همه افراد به عنوان گامی در راه خودکفایی کل جامعه است (غنوشی، ۱۳۸۱: ۴۷).

تامین مالی کارمندان و کارگزاران حکومت بر استقلال و پیشبرد امور و پیشگیری از فساد اقتصادی و آلوده شدن به بیماری ر شوه گیری تاثیر گذار است. اسلام می گوید فقر نزدیک است کفر شود ملت گر سته ای که در زندگی شکم سیر را به چشم نبیند چگونه ایمان آورد. خلیفه دوم حکم شرعی را بر مردی که از خزانه دولت دزدی کرد و غلامی از خانه اربابش مرتکب سرقت شده بود جاری نمود، زیرا رأی او این بود فردی از ملت به علت فقر از خزانه دولت، و غلامی به سبب گرسنگی از اموال ارباب دزدی کند مستوجب معاقبه نمی باشند هم دولت و هم ارباب مسئولیت خود را اجرا ننموده اند که ایشان به وسیله این دو قضیه، اصل مهمی را مقرر نمود که دولت مسئول کل جامعه و ضروریات حیات اجتماعی و فردی آنان است (شلی، ۱۳۸۲: ۲۸۴).

بیت المال عبارت از صندوق یا مرکزی است که درآمدهای دولت اسلامی در آن جمع و سپس به مصارف معینی می رسد درآمدهای دولت در صدر اسلام عمدتاً درآمدهای مالیاتی بود که شامل زکات، خراج و جزیه می شود، بیت المال توسط پیامبر (ص) تاسیس و در زمان خلیفه دوم به علت فتوحات مسلمانان و افزایش درآمد، تحولاتی در شیوه دیوان داری بوجود آمد. عده ای از مدیران و دفترداران ایرانی را به کار تنظیم و دفترداری بیت المال گماشت در ولایت های مختلف بیت المال محلی ایجاد شد که دولت اسلامی دارای یک بیت المال مرکزی و چندین بیت المال محلی گردید. اقداماتی که در صدر اسلام در جهت توسعه اقتصادی و افزایش اشتغال و تولید توسط پیامبر (ص) و خلفا انجام گرفت دو گونه بود اول شامل ارشاد و راهنمایی مردم برای آغاز فعالیت های جدید اقتصادی به تنهایی یا با تعاون سایر گروه ها و افراد، نوع دوم اموراتی بود که با استفاده از وجوه بیت المال به عمل می آمد بررسی مصارف بیت المال نشان می دهد که بخش عمومی، نقش فعالی در اقتصاد صدر اسلام داشته، این فعالیت ها شامل پیشبرد فرهنگ و اخلاق، دعوت به دین اسلام با فراهم کردن زمینه های آشنایی مسلمانان با علوم و فنون جدید و بومی کردن آن بوده، همچنین سرمایه گذاری های زیربنایی جهت شهر سازی یا احداث طرح و کانال های آبیاری و ایجاد بازار و مراکز بهداشتی توسط بخش عمومی صورت گرفته است علاوه بر این، سیاست های دفاعی و ایجاد تاسیسات لازم در مواقع ضروری، تامین اسلحه و مخارج جنگ بر عهده بخش عمومی بوده، از سوی دیگر فعالیتهای کشاورزی، بازرگانی نیز رواج داشت بخش خصوصی نیز در اقتصاد صدر اسلام نقش فعالی در افزایش اشتغال و رشد و توسعه آن داشته است (صدر، ۱۳۸۷: ۷۱).

بحث و نتیجه گیری

در این پژوهش به تبیین مدل توسعه اقتصادی اسلام پرداخته شد یافته های تحقیق بیانگر توجه اسلام به مقوله اقتصاد است که در مدل توسعه ای اسلام، اقتصاد دارای نقش و کارکرد بالایی است که بر سایر حوزه های دیگر توسعه تاثیر گذار می باشد. اسلام به اقتصاد به مانند ستون فقرات و تعادل جامعه می نگرد در مدل اسلام، اقتصاد صرفاً مادی نیست بلکه جنبه روحی و معنوی هم دارد

آن طوریکه اسلام همگان را به کار و فعالیت دستور می‌دهد و انجام آن را عبادت می‌نامد و به شدت از فقر بیزار و گریزان است و آن را بر نمی‌تابد و کسب ثروت و شیوه در ست بهر مندی از آن را سعادت و خوشبختی می‌داند که بتوان با مال و ثروت زمینه آبادانی و خدمات و برآورده کردن نیازهای فقرا و نیازمندان را فراهم نمود. اسلام مالکیت شخصی را به رسمیت می‌شناسد و حکومت را ملزم به صیانت از اموال مردم و مکلف به تامین مایحتاج زندگی عموم مردم می‌کند و اجرای عدالت اقتصادی از اهداف اصلی مدل اقتصادی اسلام است. پیام اسلام در حوزه اقتصادی بر محور کسب منفعت برای عموم و ریشه‌کنی و مبارزه با فقر و فراهم نمودن بستر رشد اقتصادی با کسب درآمد بیشتر از طریق دستور و تحریک همگان به کسب و کار در چهارچوب اصول و قوانین شریعت اسلامی است.

در تحلیل یافته‌های تحقیق این حقایق بدست آمده که مقابل هر شاخص و معیاری که در مدل امروزی و مدرن توسعه غربی برای حوزه‌های توسعه بر حسب نظریات توسعه تعیین شده است در مدل اسلامی توسعه نیز همان شاخص و جامع‌تر از آن لحاظ گردیده است با این تفاوت که شاخص‌ها و معیارهای مدل اسلامی از هزار و چهارصد سال قبل ارائه و در میدان عمل اجرایی شده‌اند ولی شاخص‌های توسعه مدرن تازه و حاصل تغییر و تحول در قرن جدید هستند. اگر توسعه مدرن، توسعه اقتصادی را با تمرکز مطلق بر تولید و کسب درآمد محاسبه می‌کند و هزینه‌های دولت را از طریق مالیات تامین و تحت هر شرایط انسانها را ملزم به انجام کار و پرداخت باج و مالیات می‌کند. اسلام با شعار عدالت اقتصادی و تشویق و تحریک مردم به انجام دادن کار آن را مایه رضایت الهی می‌داند و برای آن زمینه‌ها را مساعد و بستر کار را فراهم می‌نماید و در مقابل مالیات سنگین مدرن، فریضه زکات را اعلام نمود که به نوعی امنیت مالی را برای بیت‌المال و فقرا فراهم نمود و با تشویق مردم به بخشش و قرض الحسنه، فضای ارتباطی محکمی را بین لایه‌های مختلف جامعه ایجاد نمود.

اسلام با محوریت عدالت خواستار مساوات و فراهم شدن امکان کار برای عموم و ایجاد زندگی مناسب برای هر فردی شد، اسلام اصل تضمین مقدار مورد نیاز برای عموم اعم از خوراک، پوشاک و مسکن را تصویب و قواعد خاصی در حوزه اقتصادی تدوین نمود که در آن به تحریم ربا، احتکار، کم فروشی، اسراف، و معاملات حرام پرداخت حتی در مورد مصرف و بهره‌گیری از امکانات نیز نظریه مصرف را ارائه کرد. سپس موضوع انفاق، دادن قرض الحسنه، پرداخت زکات و صدقه برای انجام کارهای عام المنفعه را در جامعه تثبیت نمود. بنابراین اهمیت انجام این تحقیق این است که با مدل اسلامی توسعه آشنا و با بکارگیری اصول و دستورات عمل‌های آن، زمینه‌های عقب ماندگی و افول و وابستگی جوامع اسلامی به جوامع غیر اسلامی از بین برود و استارت تغییر و توسعه زده شود و به لحاظ معرفتی، ذهنیت عامه مردم مسلمان نسبت به وظایف و مسئولیت‌شان اصلاح گردد. این موضوع یک حرکت ضروری و حیاتی برای مسلمانان و جوامع اسلامی است زیرا آنان که در گذشته و به مدت چندین قرن در اوج قدرت و قله پیشرفت و ترقی بوده‌اند ولی امروز دچار رکود و از قافله توسعه و پیشرفت عقب مانده‌اند که نیاز به آسیب‌شناسی دارد. بنابراین پیشنهاد می‌شود که سمینار و کنفرانس‌های متعددی برگزار شود تا محققان و متخصصین حوزه اقتصاد اسلامی و فقها و نخبگان به ارائه برنامه‌های اسلام در حوزه اقتصادی بپردازند تا عامه مسلمانان متوجه حقیقت پیام اسلام برای مدیریت زندگی انسان و سعادت او باشند و در دانشگاه‌ها و مراکز علمی نیز مبانی اسلام در حوزه اقتصادی در قالب رشته‌ی علمی مورد توجه قرار گیرد و حاکمیت نیز برنامه‌های اقتصادی خود را در چهارچوب و در راستای مدل اسلامی تدوین و اجرایی نماید.

منابع

منابع داخلی

ببی، ارل (۱۳۹۲)، روشهای تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت.

بنا، حسن (۱۳۸۸)، پیام بیداری، ترجمه مصطفی اربابی، تهران: نشر احسان

تواناییان فرد، حسن (۱۳۹۲)، مقدمه دایره المعارف نظریات اقتصاد اسلامی از بعثت تا امروز، تهران: نشر نور علم

- خرم دل، مصطفی (۱۳۹۹)، تفسیر نور، تهران: نشر احسان
- رشیدی، حسن (۱۳۹۵)، نگرش جامعه شناختی به توسعه و بایسته های هویتیان، تهران: نشر سخنوران.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۸)، روشهای تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- سبحانی، حسن (۱۳۹۶)، گستره اقتصاد اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)
- سید وکیل، محمد (۱۳۸۰)، اسلام آیین رشد و ترقی، ترجمه عمر قادری، تهران: نشر احسان
- سیدمن، استیون (۱۳۹۳)، کشاکش آرا در جامعه شناسی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- شلبی، محمود (۱۳۸۲)، جامعه گرایی اسلامی عمر بن خطاب، ترجمه محمد مجیدی، سنندج: انتشارات کردستان
- شهیدی، سیدجعفر (۱۴۰۰)، ترجمه نهج البلاغه، تهران: انتشارات علمی فرهنگی
- صدر، سید کاظم (۱۳۸۷)، اقتصاد صدر اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- صلابی، علی (۱۳۸۷)، الگوی هدایت، ترجمه گروه فرهنگی انتشارات حرمین، زاهدان: انتشارات حرمین
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر
- عبدالباقی، محمد فواد (۱۳۸۰)، اللوءلوء والمرجان، ترجمه ابوبکر حسن زاده، تهران: نشر احسان
- عیوضلو، حسین و سید عقیل حسینی (۱۳۹۰)، فلسفه اقتصاد اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق
- غنوشی، راشد (۱۳۸۱)، آزادی های عمومی در حکومت اسلامی، ترجمه حسین صابری، تهران: علمی و فرهنگی
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۰)، نقش ارزشها و اخلاق در ارتباط با اقتصاد اسلامی، ترجمه عزیزسلیمی، تهران: احسان
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۲)، دانشنامه زکات، ترجمه عبد الصمد مرتضوی، تهران: نشر احسان
- قطب، سید (۱۳۷۹)، عدالت اجتماعی در اسلام، ترجمه محمد علی گرامی و سید هادی خسروشاهی، تهران: شروق
- قطب (۱۳۹۶)، آیا ما مسلمان هستیم، ترجمه محمد آزاد شافعی، تهران: نشر احسان
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۸۶)، جامعه شناسی توسعه، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- محمود، مصطفی (۱۳۹۰)، اسلام یا مارکسیسم، ترجمه سید هادی خسروشاهی، تهران: نشر احسان
- مرادی، بهروز (۱۳۹۳)، چهارده متفکر مسلمان، تهران: بهمن برنا.
- میر جلیلی، سید حسین و همکاران (۱۳۸۹)، توسعه سیاسی و اقتصادی در جهان اسلام، تهران: کتاب مرجع
- نظرپور، محمدنقی، گستره اثرگذاری فرهنگ اسلامی بر توسعه اقتصادی، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال دهم، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۸۹.

وبر، ماکس (۱۳۸۸)، اخلاق پروتستانی و روح سرمایه داری، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: نشر جامی.

منابع خارجی

- البخاری، محمد بن اسماعیل (۲۰۰۶) صحیح البخاری، سعودیه، الرياض: مکتبه الرشد
- مسلم نیشابوری، ابی الحسن (۲۰۰۱) صحیح المسلم، السعودیه، الرياض: مکتبه الرشد
- Ayub' Muhammad (2022)' Economics and Economic Policy: Islamic Perspective. Riphah International University
- Chapra, M.E. (1993) Islam and Economic Development, Islamabad
- Fahim Khan' Mohammad (1987)' " Theory of Consumer Behavior in Islamic Perspective" Lectures on Islamic Economics ` Jeddah' Saudi Arabic.
- Igbal' Munawar (2007)' Advances in Islamic Economics and Finance
- Kahf' Monzer (1988)' Principles of Islamic Financing. Islamic Reserch and Training Institute.

Islamic Development Bank.

